

XALIQ QOSIQLARINDA WAQIT BILDIRIWSHI SÓZLERDİN QOLLANILIWI

Xudaybergenova Dilfuza

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti magistrantı

Qaraqalpaq awızeki ádebiyatında erte dáwirlerden baslap payda bolıp, xalqımızdın súyip atqaratuǵın dóretpelerine aylanıp kiyatırǵan xalıq qosıqları júdá kóp. Qaraqalpaq xalqı óziniń basıp ótken ómir tariyxında túrli turmıshlıq qıyınshılıqlardı basınan ótkerdi. Sonıń menen birge, xalıq óziniń abadan, paraxat turmısına da iye boldı. Usınday awır jaǵdaylarda hám abadan, paraxat turmısına baylanıslı xalıq túrli tematikalıq baǵdarda qosıqlar dóretti. Tariyxta qaraqalpaqlar erte dáwirlerde kóshpeli, soń orta ásirlerde yarım kóshpeli, yarım otırıqshı xalıqlarǵa tán mádeniyat teńdey boldı. Xalıq óziniń tariyxıy turmısındaǵı jawgershiliklerge baylanıslı, miynetke, xalıqlıq bayramlarǵa baylanıslı tolıp atırǵan xalıq qosıqların dóretip otırdı. Sonıń menen birge qaraqalpaq xalqı erteden kiyatırǵan óziniń úrp-ádetleri, dástúrlerine iye boldı. Bunday dástúrlerge baylanıslı ájayıp salt-dástúr jırların dóretti [5:46].

Waqıt- bul álemniń fizikalıq xarakteristikası bolıp, álem jaǵdayınıń izbe-iz ózgeriwinde óz kórinisin tabadı. Waqıt- Jerdiń óz kósheri átirapında aylanıw dáwirine qaray esaplanatuǵın ólshem birlik.

Hár qanday waqıya yamasa hádiyse orın hám waqıt sheńberinde payda boladı. Orın hám waqıt materiyanıń bolmıslıq forması esaplanadı. Dialektikalıq filosofiya kózqarasınan qaraǵanda orın hám waqıt materiyanan ajıralmaydı. Bul bolsa orın hám waqıtın obyektivligin, universallıǵın hám ulıwmalılıǵın kórsetedi.

Áyyemgi dáwirlerde waqıtqa bolǵan qarım-qatnaslar emociyalarǵa bay bolǵan. Adamlar ózleriniń bul dúnyada waqtınsha ekenligin bilgen sonıń ushın da waqıttan qorıqqan.

Áyyemgi grek mifologiyasında waqıt qudayı Xronos reyimsiz hám qatal etip táriyplenedi. Ol hár dayım jańa tuwılǵan bópelerdi jep qoyǵan. Xronosqa jańa tuwılǵan balası Zevstín ornına tastı qundaqlap beredi hám waqıt qudayı tasqa tıǵılıp qaladı. Zevs aman qaladı hám úlkeygennen keyin ákesin zindanǵa atadı. Bul ráwiyat antik dáwir adamlarınıń waqıttı jeńiwge umtıǵanın hám mángilik jasawdı qálegenin kórsetedi.

Aristotel ómriniń sońǵı jıllarında dúnyanıń waqıt strukturasına iye ekenligi haqqındaǵı pikirdi alǵa súrgen. Antik hám orta ósir aralǵında jasaǵan Avgustin Blajenskiy waqıt haqqında bılay dep jazadı: «Waqıt sıyaqlı anıq hám ápiwayı zat joqtay, sonıń menen birge, waqıt sıyaqlı adamdı pikirlewge tartıwshı sırlı nárese joq shıǵar» [3:14].

Waqıt negizinen alıp qaraǵanda sana kategoriyası bolıp, ol til arqalı óz kórinisin tabadı. Tilde waqıttı bildiriwshı sózlerdi hár qıylı mánili sóz shaqaplarında ushıratıwımız múmkin. Mısalı, atlıq mánidegi waqıt ólshemleri(saat, ay, jıl), sutka bólekleri (tań, kún, tún, sáske, pesin), ay atları (hamal, shubat), máwsimler (báhár, jaz) h.t.b. usı sıyaqlı leksika-semantikalıq toparlarda óz kórinisin tabadı.

Ráwish sóz shaqabına kiriwshı *házir*, *búgin*, *erteń* sıyaqlı sózler de waqıtlıq mánini bildiriw ushın jumsaladı. Sonday-aq kópshilik sın ráwishler waqıttı bildiriw ushın semantikalıq element sıpatında qatnasadı. Mısalı, tosınnan degen ráwish sememasında «kútilmegen waqıt» seması bar.

Waqıt triadasın bildiretuǵın ótmish—házir—keleshek, keshe—búgin—erteń sıyaqlı atlıq hám ráwish mánili sózler tiykarında áyyemgi, ázeliy, burınǵı, bılırǵı, keshgi, búgingi, áwelgi, keyingi, sońǵı , sońsız sıyaqlı kelbetlikler jasalıp, olardıń semantikasında waqıt orınların bildiriwshı belgiler kózge taslanadı.

Qaraqalpaq xalıq qosıqları tematikalıq jaqtan bir neshe toparlarǵa bólinedi. Mısalı, miynet qosıqları, muhabbat qosıqları, termeler, tolgawlar, tariyxıy jırlar, besik jırı, aytıslar h.t.b. usı sıyaqlı toparlarǵa bólinip úyreniledi. Bul kórsetilgen qosıqlardıń barlıǵında da waqıttı bildiriwshı sózlerdiń bar ekenligin mısallar arqalı kórip shıǵamız.

Ala *báhár* sen qostirdiń arbańdı,
Sáskede keltirdiń suyıq jarmańdı,
Ayında kórmedik maylı sorpańdı,
Diyxan ashtan óler boldı. Qazı iyshan [5:50].

Bul miynet temasına baylanıslı xalıq qosıgında máwsimge baylanıslı *báhár* hám sutkağa baylanıslı *sáske* sıyaqlı waqıttı bildiriwshi sózler paydalanılğan. Sonday-aq:

Keldiń *bir kún* dem alısqa,
Men de bardım sol jaǵısqa
Taslaǵanımdı jaǵısqa
Uslaǵanıń yadıńda ma?

Bul keltirilgen mısalda *bir* sanlıǵına waqıt ólshemin bildiriwshi atlıq sóz, *kún* sózi qosılğan hám ekewi birgelikte anıq emes waqıt mánisin bildirip kelgen.

Kún-tún júregimde shoq penen jalın,
Solǵan güldey sarǵayıp tur jamalım,
Qalmasın moynıńa meniń obalım,
Kózde jasım misli dárya, jeńgejan [1:284].

Sonday-aq:

Báhárdiń paslında *jaz* jaylawında,
Oqıra búlbilleri gózzal aǵları,
Alması, erigi, ánjir-anarı,
Pisip tur qantınıń qurma baǵları [4:23].

Bul keltirilgen mısallardaǵı *kún-tún*, *báhár*, *jaz* sózleri sutkanıń bóleklerin hám máwsimlerdi bildiriw ushın qollanılğan. Sonı da aytıp ótiw kerek, qaraqalpaq folklorı XX tomlıǵınıń V tomı xalıq qosıqlarına arnalğan. Onda xalıq dóretken túrli tematikadaǵı qosıqlardı ushıratıwǵa boladı. Sonday-aq «Máwsim qosıqları» degen bóliminde anıq bir waqıttı bildiriw ushın máwsimlerdi ańlatıwshı sózlerden keń paydalanılğan.

Jatır edim ǵaplette,

Seksen kórpe astımda,
Toqsan kórpe ústimde,
Toqqız *mezglil* jol edi,
Dúbir-dúbir ses keldi,
Áziz janım seskendi [2:246].

Bul jerde qollanılğan *mezglil* sózi belgili dárejede waqıtlıq máni berip turıptı. Yaǵniy bir kúnde úsh mezglil bar bolsa, bul jerdegi *toqqız mezglildiń* negizgi mánisi úsh kúndi ańlatıp kelgen hám kórkemlik jaqtan da anaǵurlım ózgeshelikke iye.

Juwmaqlastırıp ayrıqanda, waqıttı bildiriwshi sózlerdiń qollanıw ózgesheligi júdá keń. Ásirese, bunı folklorlıq shıǵarmalar tiykarında úyreniw lingvofolkloristikaǵa qosılǵan kishigirim úles boladı. Ózbek, rus til biliminde bul másele boyınsha qatar izertlewler alıp barılıwına qaramastan jáne de tolıǵraq úyreniwdi talap etedi. Al, qaraqalpaq til biliminde waqıt bildiriwshi sózler ele de tolıǵraq izertleniwdi talap etetuǵın máseleler qatarında turıptı.

PAYDALANILǵAN ÁDEBIYATLAR

1. Қарақалпақ фольклоры көп томлық V том. —Нөкис: Қарақалпақстан, 1980.
2. Қарақалпақ фольклры 88-100 томлар. — Нөкис: Илим, 2015.
3. Подольный Р.Г. Освоение времени. —Москва: Политиздат, 1989.
4. Бауатдинова С. Қарақалпақ халық қосықлары(хрестоматия). —Нөкис: Қарақалпақстан, 2019.
5. Q.Járimbetov, J.Nızamatdinov, I.Allambergenova. Qaraqalpaq folklorı. —Tashkent: Sano-standart, 2018.